

проф. др Родољуб Кубат
Универзитет у Београду
Православни богословски факултет
Катедра за Свето Писмо Старог Завета

Рецепција историјско-критичке методе код српских старозаветника

Айспиракџи. Предмет предложеног рада* је – као што се да видети из наслова – рецепција историјско-критичке методе код српских изучавалаца и предавача Старог Завета. Прате се четворица старозаветника: Тихон Радовановић, Душан Глумац, Милош Ердџан и Драган Милин. У раду се покушава указати на начин и меру у којој су се наведени библисти користили историјско-критичким истраживањем. То истовремено подразумева и покушај осветљавања контекста у којем су деловали, ширег када је у питању општа европска перспектива, и ужег када је у питању наша.

Кључне речи: историјско-критичка метода, српски старозаветници, рецепција, контекст, истраживања, егзегеза, херменеутика.

Историјско-критичка метода као егзегетско-херменеутичко усмерење, појавила се у виду „ниже критике“ још у шеснаестом/седамнаестом веку.¹ Међутим, и пре тога периода, библијски текст се почео третирати другачије у односу на антику и средњи век. Треба се само присетити текстуалних истраживања Лоренца Вале (1407-1457).² Уопште, почеци историјског критицизма временски се поклапају са новим трендовима у европској култури. Научна револуција, нове философске идеје (Декарт, Лок, Спиноза), нова политичка усмерења – укратко ново саморазумевање европског човека. Све се то дубоко одразило на нову методолошку свест. Примера ради, текстуална критика је у много чему условљена и подтакнута новим могућностима штампања библијског текста.³ Научна открића, као и свест о истраживачком и емпиријски до-

* Овај рад настао је у оквиру пројекта бр. 179078 „Српска теологија у двадесетом веку: фундаменталне претпоставке теолошких дисциплина у европском контексту – историјска и савремена перспектива“, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ О историјском критицизму или историјско-критичкој методи више: Р. Кубат, *Трајовима Писма: Сшари Савез – шеолоија и херменеутика*, Крагујевац 2012, 183-217.

² Вала се, иако ретор и класични филолог, занимао за граматичко-језичка питања у Писму. Дошао је до закључка да „ниједна од Христових речи није могла да стигне до нас, јер је Христос говорио јеврејски и никада ништа није записао“. Он је начинио и чувени *Collatio Novi Testamenti* (*Поређење*), на основу грчких и латинских текстова Новог Савеза, и установио многе грешке у латинском тексту, који је читаоце доводио до погрешног разумевања свештеног текста (уп. Н. Г. Reventlow, *Epochen der Bibelauslegung III*, München 1997, 15-26).

³ Штапање библијског текста поставило нови задатак пред проучаваоце Светог Писма. Требало се одредити за најбољи рукопис, а то је подразумевало одабир између две или више рукописних верзија. Наметнуло се питање ауторитативног текста. Тако је Роберт Естјен (Robert Estienne, лат. Robertus

казивом у све већој се мери са природних наука преносила на духовно-хуманистичке. Библија се међу првим књигама нашла у фокусу таквих истраживања и приступа.

Историјско-критичка метода у њеним првобитним настојањима, а поготово за време просветитељства и позитивизма, заснивала се на темељном уверењу о могућности човекове рационално-емпиријске спознаје. Један епистемолошки моменат који је истицао могућности човековог разума и човека уопште. То је доба цветања универзитета, науке и слободарског духа. Традиционални приступ животу уопште бивао је све рањиви, док су традиционалне методе увелико биле одбачене. Библија се нашла под новом лупом. Историјско-критичка истраживања се везују за Ришара Симона (1638-1712), али је и пре њега отпочет рад на критичком посматрању библијског текста. У осамнаестом веку средиште библијских истраживања постала је Немачка. Протестантски теолози су се све више ослобађали догматизма и пијетизма, што се у библијским истраживањима одразило на тај начин да се све више догматске и подвижничке рефлексије склањала на страну у корист научно-историјском приступу. Позната имена тога доба били су: Ж. Астрик (1684-1766), Ј. Д. Михаелис (1717-1791), Ј. С. Землер (1721-1791), Ј. Г. Ајхорн (1752-1827) и др. У осамнаестом веку историјско-критичка метода је постајала доминантна егзегетска оријентација међу изучаваоцима Светог Писма.

Деветнаести век је још обогатио и развио такву методолошку оријентацију. Историјски критицизам био је у тесној вези са новим идејним уверењима тадашњих европских интелектуалних кругова. Поготово су просветитељство и романтизам оставили дубок траг. Човеково мишљење је историзовано. Никада раније човек није тако наглашено размишљао у историјским категоријама.⁴ Прошлост је постала предмет научног и критичког проучавања. Наравно, то се, пре свега, односи на протестантске библисте који су у оквиру нововековних универзитета развијали истраживачко-научни концепт. Римокатолички егзегети и теолози, услед строгог надзора црквених власти, нису се упуштали у историјско-критичка истраживања. Дуго су западни библисти били подељени по овом питању. Подела је била у суштини конфесионалана; тичала се могућности слободног истраживања Библије. Ипак, слободно истраживање светописамског текста угледних протестантских универзитетских професора имало је све мање везе са еклисијалним димензијама Писма, у смислу важности такве егзегезе за свакодневне религијске и егзистенцијалне потребе тадашњих људи. Насупрот је стајала окамењена римокатоличка апологетика, склона извесним “научним компромисима“, као на примеру теорије конкордизма, али безидејна и беживотна – под будним оком конгрегације.⁵

Stephanus, 1499-1559) припрему за штампу, радио на основу петнаест рукописа. Сличан поступак је применио и кардинал Франциско Хименез (Francisco Jiménez de Cisneros, 1436-1517) када је урадио шестотомно издање Комплутске полиглоте (1541-17).

⁴ Види опширније S. Jordan, *Geschichtstheorie in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts: Die Schwellenzeit zwischen Pragmatismus und klassischem Historismus*, Frankfurt/Main 1999.

⁵ Дobar пример за то су два истакнута римокатоличка библиста: М. Ј. Лагранж (1855-1938) и А. Фон Хонакер (1857-1933). Лагранж није радио без тешкоћа, неки његови радови били су повод да Конзисторијална конгрегација изда једну опомену 1912, после које је одустао од даљих истраживања Старог Завета. Старозаветним темама се тек вратио пред смрт. Карактеристично је да је спис вон Хонакера о Хексатеуку под насловом *De compositione et de origine mosaica Hexateuchi* објављен тек после његове смрти (1949) и папинске енциклике *Divino Afflante Spiritu*, иако га је он урадио још 1906. године.

Током деветнаестог, а потом о почетком двадесетог века историјско-критичка метода достиже своје врхунце. Она се у много чему усложнила, постигнути су не мали кумулативни учинци. Настајао је читав арсенал логистичког материјала за критичку егзегезу (речници, лексикони, атласи итд). Тај период је посебно карактеристичан по истраживању Петокњижја, доба када је Ј. Велхаузен поставио *теорију четири документа*. Библијски стручњаци су трагали за изворима, и што старијим изворницима. Из свега тога исијавале су базичне ренесансне и реформистичке идеје – *recursus ad fontes*. Литерарна критика усредсређивала се на раздвајање мањих текстуалних целина, текстуална критика тежила је ка што изворнијем тексту. Чувени библиста Х. Гункел је истраживања усмерио на дефинисање књижевних врста и проналажење контекста њиховог настанка (*Sitz im Leben*). Касније је откривена важна улога коју су имали редактори приликом настанка светописамских текстова. До прве половине двадесетог века историјско-критичка метода је прошла дугачак пут херменеутичко-егзегетског рада на тексту. Многи моменти из модерне европске културе одражавали су се на библијску егзегезу.

У основи историјско-критичке методе је дијахрониски моменат, усмереност ка тексту у његовом историјском настанку и обликовању. То значи и расветљавање историјских процеса у којима су настајали текстови. У егзегетском поступку до изражаја долазе научни критеријуми. Од текстуалне критике до критике редакције аналитички приступ је неминован. На тај начин откривени су многи важни феномени везани за библијски текст. У суштини историјско-критичка метода је била израз времена у којем је живео модерни европски човек. Она је била методолошки именоватељ који је теологију и егзегезу држао у оквирима академског и научног света, то јест света уопште.

Српски егзегети

Први српски библисти-старосавезници који су дошли у додир са историјско-критичком методом били су Тихон Радовановић и Душан Глумац. Заправо, то су прва два учена српска старосавезника у академском смислу. Поред њих, поменућемо Милоша Ердешана и Драгана Милина, потоње професоре на Катедри за Свето Писмо Старог Завета на Православном богословском факултету у Београду.

Тихон Радовановић (1891-1951) је први српски старозаветник, односно он је први постављени наставник на Катедру за Стари Завет на Богословском факултету. Тихон је био вредан и марљив човек, необичних интелектуалних и моралних квалитета. Плени његова способност концептуалног и јасног мишљења. Он је умео јасно, разветно и концизно да пише. Рођени таленат. Па и поред тога, стиче се утисак да се Тихон научним и педагошко-дидактичким радом бавио, пре свега, из насушне потребе тадашње тек основане Катедре за Стари Завет. Његово образовање и обученост у раду на библијском тексту, били су више него скромни. Библијске токове тога времена, Тихон је слабо познавао. Основни разлог је сасвим објективне природе – он се са тиме није имао где сусрести.⁶ Тихон се није школовао на

⁶ Тихон је богословију завршио још 1911. године. Једно време је радио као учитељ, а после тога био рукоположен. После рата уписао се на Богословски факултет у Атини крајем 1918. године, а исти је завршио 11. јуна 1921. године. По завршетку дипломског испита, одмах је отпутовао у

универзитетима где се то могло сазнати, далеко су били центри европске учености. Међутим, било би потпуно погрешно претпоставити да Тихон није осећао дух времена и идејне таласе који долази са Запада. Додуше, он га је углавном осетио и доживео кроз оптику тадашње римокатоличке апологетике. Ипак, Тихон је могао да види проблеме, он није био аутистичан.

Када је у питању однос Тихона Радовановића према историјско-критичкој методи, нужно је истаћи неколико важних момената. Прво, већ поменута његова базична рецепција историјског критицизма одвијала се кроз наочаре “априорног одбрамбеног става” апологетске теологије, карактеристичне за римокатоличко богословље. Тај гард је био близак и негде природан тадашњој православној теологији, и уопште животу Цркве. Стизале су новине, и почеле да уздрмавају традиционално тле. Поготово, што су те новине долазиле са инославног Запада. Читав концепт истраживања библијског текста, био је повезан са многим идејама тадашњег интелектуалног европског света. Историјски критицизам није “ишао сам”, он је био одраз духа времена. Тадашње српско друштво је мање више било у гарду, Црква још већем јер је она почела полако да преузима улогу чувара националне традиције и патријархалног друштвеног устројства. Тихон беше човек Цркве и дужности.

Тихон се заправо никада није сусрео са историјско-критичком методом као херменеутичко-егзегетским феноменом по себи, никада је није ни гледао као методу. Тихон се срео са плодовима историјско-критичког истраживања текста. С тим, што су ти плодови носили у себи арому европске просвећености и науке, изникле на корену новог човековог саморазумевања. Радовановић се у једном броју своји радова користи резултатима историјског критицизма на позитиван и афирмативан начин. То се поготово може видети у неким његовим радовима као што су: *Историја превода Синај Завешта*⁷ и „Палестински канон Старог Завета“.⁸ У првом тексту у потпуности су присутни резултати историјских и литерарних истраживања, без којих се тај рад не би могао написати. Тихон те резултате усваја и педантно научно-педагошки инкорпорира у рад. У другом наведеном тексту (чланку) Тихон се доста користи плодовома историјског критицизма. Ипак, то је приступ једног тврдокорног традиционалисте. Научна сазнања се уклапају и служе као аргументи тврдњи која базично извире из традиционалних теолошких уверења. У још једном броју радова Тихон се користи резултатима историјско-критичких истраживања, али је његова темељна позиција истоветна.

Други, важан разлог такве Радовановићеве позиције јесте чињеница да је он деловао у једној конзервативној и подозривој средини, која је имала потребу да и потоњег владика Николаја Велимировића оправослављује после његовог боравка

Лајпциг, где је спремао своју докторску дисертацију, са темом „Еволуција месијанске идеје“, коју је одбранио 8. марта 1922. године на Богословском факултету у Атини. Од завршетка факултета до одбране доктората прошло је нешто мање од девет месеци. Све је то прекратко и прескрмно да би се стекло темељније образовање на пољу библијских студија, поготово када се има на уму средина у којој се школовао.

⁷ Београд 1929.

⁸ *Богословље*, 1930, 3, 179-194.

на Западу. Тихон је, иако, традиционално и дубоко црквено настројен теолог, био нападан од извесног проте Анђелковића да „заговара дарвинизам, да су пророци за њега само визионари, да је Мојсеј ‘творца монотеизма’ итд“.⁹ Иако су ти напади одбачени као нетачни и злонамерни (а иза њих су стајале људске слабости), ипак је упадљиво да су такве паушалне и нетачне критике биле могуће.¹⁰ То открива још једну карактеристику наше средине – неупућеност. Био је то амбијент у којем је деловао Тихон Радовановић и његови наследници. Изгледа, да се тај амбијент највише на њега одражавао.

Професор Душан Глумац (1899-1980), савременик Тихона Радовановића, по много чему је био другачији, чак је и његова позиција била умногоме различита у односу на Тихона. Глумац је већ по рођењу у много већој мери био близак Западу. Он је рођен у Аустро-Угарској, где је стекао и образовање. Глумац је од почетка показивао озбиљно интересовање за науку. У богословији се нарочито занима за Стари Завет и јеврејски језик. Жеља за знањем одвела га је до Немачке, центра тадашњих библијских истраживања. У Берлину и Лајпцигу Глумац је имао сјајну прилику да се упозна са тадашњим библијским студијама. Он је као и Тихон био врло педантан и марљив, с тим што је његово образовање било неупоредиво шире у односу на Тихона. Дијапазон научног интересова био му је задивљујуће широк, посебно на пољу филологије и археологије, важних дисциплина у библијским наукама. Глумац је историјско-критичка истраживања присвојио са школама које је похађао. У том погледу, он и Радовановић су били два различита света. Иако су генерацијски били јако близу, ипак је некако Први светски рат стајао између њих. Наравно, и њихов каснији животни ангажман и опредељење унутар црквеног живота било је различито. Свакако да би било крајње непристојно и излишно мерити степен њихове црквености и њихових начелних теолошких надзора. Међутим, ипак неки сензибилитети и конкретне животне ситуације су се одразиле на обојицу. Тихон је био свештеник, касније епископ, Глумац је био и остао учењак и професор. Првом је научно-теолошки рад на пољу библијских наука био више дужност,¹¹ другом животно опредељење.

Већ летимичан поглед на радове Душана Глумца оставља јасан и недвосмислен утисак да је он, како у смислу коришћења резултата, тако и начина научног мишљења теолог и егзегета који је уронио у токове историјско-критичког истраживања. Сваке похвале су вредне његове књиге-уџбеници: *Грамајшика синаро-јеврејској језика*¹² и *Библијска археологија*.¹³ Глумац у оба рада показује завидан ниво упућености у проблематику којом се бави. Професор Глумац је и у својим краћим и ранијим радовима као што су: „Пропаст Ниниве“¹⁴, „Брак и социјални положај

⁹ Уп. Архив ПБФ, бр. 9/1931.

¹⁰ Свети архијерејски синод одбацио је те критике као неозбиљне и неумесне.

¹¹ Тихон је био човек дужности да је чак и писање богословских студија доживљавао као „постављену нам дужност“ (уп. „Мојсије и критика“, *Богословље*, 3/1930, 165). С друге стране, упадљиво је и то да се Тихон Радовановић после епископске хиротоније није ангажовано бавио научним радом.

¹² Београд 1939.

¹³ Београд 1954.

¹⁴ *Гласник Папирјашнице* VI (1925) број 4, 60.

жене код Јевреја¹⁵, „Пасха“¹⁶, „Талмудски трактат о пасхи (ПЕСАХИМ)“¹⁷, „Јосија, цар Јудин и Асирци“¹⁸, начелно уоквирен у историјска и литерарна истраживања. У каснијм егзегетским текстовима као што су тумачење појединих псалама,¹⁹ Глумац остаје у ранијим методолошким оквирима, с тим што се због природе текста, више ослања на филолошке и литерарне аспекте. Наравно, он у своја историјско-литерарна истраживања укључује богослужбену употребу псалама²⁰ и отачка тумачења.²¹ То су у методолошком смислу узорити егзегетски текстови. Глумац историјску-критичку методу стално покушава да усагласи са својим православним теолошким уверењем.

Трећи српски старозаветник – Милош Ердељан (1907-1976) био је темељан истраживач на пољу библијских наука. Он је за разлику од својих старијих колега и претходника био мање продуктиван. То што прво пада у очи приликом читања радова професора Ердељана, јесте његова минуциозност и упућеност у предмет. Научну самосталност и виспреност нарочито показује у докторској дисертацији *Одељци о Служи Госјодњем и Ис 40-55*.²² То је један од егзегетских бисера наше библистике, у којем кључно методолошко усмерење чини историјско-критичка метода. Ердељан је на висини задатка. Користи се резултатима других истраживача, али често износи сопствено мишљење, засновано на филолошким и литерарним истраживањима. У научној студији *Сувјетској историји имена Божјеј у Старијој Завету*,²³ професор Ердељан је дубоко у свету историјског критицизма. Уводном проблематиком се, такође, бавио на карактеристично савремен начин. Наравно, грађа из *Увода* прилагођена је потребама студената. За Ердељана би се с правом могло рећи да је партиципирао у свету тадашње библијске науке на тада уобичајен начин.

Ердељан није био иноватор на пољу егзегезе, он је користећи се општим инструментаријумом долазио до занимљивих и проницљивих закључака. Посебно му је била блиска скандинавска школа. У том смислу он је био близак *историји форма (Formgeschichte Methode)*, која је у то доба била најдинамичнији правац историјско-критичке методе. Међутим, Ердељану, као и Глумцу, стране су биле начелне херменеутичке теорије које би њиховом истраживању дале неке изразитије и специфичније усмерење. Претенциозно би било тако нешто очекивати. Контекст њиховог деловања у доброј мери је одредио њихове егзегетске укусе и домете.

¹⁵ *Бојословје* II (1927), 2, 8-91; 4, 259-270; III (1928), 3, 161-168; 4, 241-251; IV (1929), 3, 189-203; 4, 271-284; V (1930), 1, 29-43; 2, 89-111.

¹⁶ *Бојословје* V (1930), 3, 169-179; 4, 271-277; VI (1931), 1, 1-25.

¹⁷ *Бојословје* VIII (1933), 1, 1-30.

¹⁸ *Бојословје* XI (1936), 2, 129-146; 4, 317-336; XII (1937), 2, 113-127; 3-4, 211-226; VIII (1938), 1, 3-14; 2, 89-98; 3-4, 181-193; XIV (1939), 1, 1-14; 2, 97-103; 3-4, 295-305.

¹⁹ „Књиге псалама. Псалам 1“, *Бојословје* XV (1940), 3-4, 232-248; „Књига псалама. Псалам 2. Псалам 3“, *Зборник бојословској факултету* II (1951), 49-88; „Књига псалама. Псалам 4“, *Зборник бојословској факултету* III (1952, 1954), 47-62.

²⁰ „Књига псалама. Псалам 2. Псалам 3“, *Зборник бојословској факултету* II (1951), 74-86.

²¹ *Исхо*, 73-74.85-86.

²² Ердељан је одбранио дисертацију 1941, исте године је рад објављен у Београду.

²³ *Зборник бојословској факултету* II (1951), 393-412.

У време када је Драган Милин, као професор, ступио на тле библијске науке, историјско-критичка метода је дошла до критичне тачке. Истовремено, то је био природни миље у којег су улазили млади истраживачи. Професор Милин је у том погледу наставио традицију своје двојице претходника. У међувремену се историјски критицизам у много чему ослободио идеја ранијег периода. Он је временом све више идејно модификован. То поготово важи за англо-саксонска библијска истраживања. Ипак, она нису имала јачег одјека у немачко-континенталној школи мишљења. Базично, еклисијално-егзистенцијална димензија старозаветне егзегезе имала је мало простора у историјском критицизму. У том смислу могло би се рећи да се код професора Милина осећа благи тон презасићености таквом врстом истраживања. Милин више инсистира на познавању библијског текста него на разним научним мишљењима везаним за текст. Ипак, историјско-критичка метода доминира и у његовим научно-егзегетским истраживањима. То се поготово може видети у радовима: „Аподиктичко“ и „казуистичко“ право у Старом завету,²⁴ Појам Бога у Старом завету,²⁵ Велики бројеви у Старом завету²⁶ итд. Исто методолошко усмерење је присутно у *Уводу у Стари завети*²⁷ и *Старозаветној историји*.²⁸

Разумевање теолошко-егзегетских струјања код српских старозаветника не би било могуће без сагледавања ширег и ужег контекста у којем су они деловали. Већ је Тихон, иако на специфичан начин, дошао у “близак додир” са резултатима историјско-критичких истраживања. Међутим, Глумац и каснији библисти су увелико ушли у модерна литерарна и историјска сагледавања старозаветних списа и феномена везаних за њих. То се може видети од уводних дисциплина, којима су се доста бавили, до научних студија и већих егзегетских радова. Наравно, историјско-критичка метода није тек спољашње оруђе или средство, инструментаријум којим се нешто истражује и постиже. Она извири из дубљих мисаоних порива, иза ње стоји један особен светоназор (*Weltanschauung*). Историјско-критичка метода извири из духа модерног времена, али не мора нужно бити постављена на идејама темељима супротстављеним хришћанским уверењима. Код српских старозаветника она је више кориштена као чисто дијахронијско сагледавање текста и феномена везаних за текст. У унутрашњем теолошком уверењу, они су углавном на традиционалним теолошким позицијама. То је занимљив спој традиције и новина. Међутим, тај спој је имао релативно слабу рецепцију у нашим круговима. Традиционално и ново нису могли да добију неку ширу научну подршку. Библистика је некако остала изолована. Додуше, то је био случај и у западном свету, али не у мери као код нас. Изостала је теолошко-херменеутичка платформа, која би дала темељно усмерење и теолошке дисциплине суштински увезала. Томе је на свој начин сигурно допринело стање ствари у којем се налазила наша теологија и Црква.

²⁴ *Богословље* 1981. св. 1-2.

²⁵ *Богословље* 1995. св. 1-2.

²⁶ *Зборник радова поводом четрдесетгодишњице архијерејске службе др Саве (Вуковића), епископа шумадијског*, Нови Сад 2001.

²⁷ Београд 1991.

²⁸ Нови Сад ¹1994; Београд ²2005.

У извесним круговима су се могли чути критички гласови (додуше усмени) на такав приступ Светом Писму. Ми се овде нећемо нешто посебно упуштати у оправданост таквих приговора. Оно што се из овог угла може констатовати јесте феномен звани *условљеносћ*, то јест наша условљеност трендовима који нам долазе са стране и који се на нашу средину (али и сваку другу) дубоко одражавају. Тешко је замислити други, алтернативан начин на који су се наши старозаветници могли бавити Светим Писмо, а да у томе колико-толико остане у реалном црквеном, научном и свету уопште. Отвореност српских старозаветника за историјско-критичку методу је поред знака њихове упућености у токове изучавања Светог Писма, одраз њихове богословске културе. Алтернатива, типа традиционалистичког читања текста или неких самовољних и неутемељених иновација водила би у ирационални изолационизам, од којег су се још и римокатолици дистанцирали после папинске енциклике *Divino Afflante Spiritu* из 1943. године. У том смислу разумљив је теолошко-егзегетски правац којим су се кретали наши старозаветници. Они су знања и вештине из библијских наука стално уоквиривали у црквени живот.

Својим отвореним ставом према савременим методолошким приступима, српски старозаветници су отворили пут реалном размишљању над библијским текстом. Настављачима је то свакако драгоцено наслеђе, како у смислу отворености према егзегетским методама које доноси савремени свет, тако и могућности реалније критичке процене таквих позиција. Наравно, времена су се изменила, отварају се многе перспективе које раније нису биле могуће. Истовремено, и слабе стране прошлости су наслеђене. Дух провинцијалне самодовољности и безидејног конзервативизма и даље је моћан. Сама историјско-критичка метода је по многим питањима упитна. Данас су све више истакнуте методе са наглашеном синхронизацијском димензијом. Ипак, историјско-критичка метода је из више разлога незаобилазна.²⁹ Њена перспектива зависи ће од многих фактора, како у свеукупном стручном свету библијских наука, тако и код нас.

²⁹ Уп. Р. Кубат, *н. г.*, 207-212.